Gericht op het belangrijkste nieuws

De politiek-sociale betekenis van radionieuws

Paul Koedijk

De historiografie van radio is bezig met een inhaalmanoeuvre. Tot nu toe zijn de politieke aspecten van de omroepgeschiedenis verhoudingsgewijs het best aan bod gekomen. De laatste jaren is regelmatig een pleidooi te horen voor een sociale geschiedenis van de omroep. Paul Koedijk beantwoordt aan die vraag en verkent de politiek-sociale geschiedenis van het radionieuws. Hoe populair is de 'radionieuwsdienst van het ANP' in de loop der jaren geweest? Hoe vrij – of niet-vrij – bleef het van politieke invloed? En hoe overleefde het radionieuws de komst van de televisie?

In de gangbare historiografische verklaringen voor de snelle groei en populariteit van radio wordt vooral de nadruk gelegd op het verstrooiende element dat de radio-uitzendingen boden.¹ Daardoor is de studie naar de betekenis van de nieuwsfunctie voor de spectaculaire opkomst van radio onderbelicht gebleven. Voor een deel is die eenzijdigheid waarschijnlijk verklaarbaar uit een gebrek aan harde gegevens. Misschien speelt ook een rol dat de historiografie zich sterk heeft gericht op het verzuilde karakter van het omroepbestel en daarmee vooral op de politiek-culturele aspecten van de omroepgeschiedenis. Daardoor viel het in dat opzicht moeilijker te duiden ANP-nieuws buiten de aandacht. Daarbij zou ook een rol kunnen spelen dat de ogenschijnlijke vanzelfsprekendheid van het radionieuws door onderzoekers te gemakkelijk werd geaccepteerd. En tot slot kan ook het gebrek aan de theoretische en praktische gereedschappen om het onderwerp aan te vatten een belemmering hebben gevormd.

Om de lacune aan te vullen bestaan desondanks mogelijkheden. De schaarse harde gegevens over de betekenis van radionieuws kunnen worden aangevuld met indicaties van meer kwalitatieve aard, die vooral van belang zijn voor de vroegste perioden. Zo levert bijvoorbeeld juist het radionieuws een interessant voorbeeld van de betovering die van het nieuwe medium uitging op de snel groeiende schare luisteraars. Vanaf het moment dat Vaz Dias nieuws ging leveren aan de snel groeiende omroepverenigingen, werd aan het begin van elke nieuwsuitzending de naam van het persbureau genoemd. De gretigheid waarmee blijkaar het nieuws werd

opgenomen leidde ertoe dat de naam van de nieuwsleverancier grote bekendheid kreeg. Ook nadat het ANP in 1935 de verzorging van het radionieuws had overgenomen, bleef in de volksmond de radionieuwsdienst tot ver na de oorlog bekend onder de naam 'Vaz Dias'.²

De betekenis van nieuwsvoorziening voor de populariteit van de radio wordt verder onderstreept door gegevens uit het buitenland. Studies naar de ontwikkeling van het medium radio in de Verenigde Staten leggen een rechtstreekse relatie tussen de toegenomen betekenis van radio als nieuwsmedium en de sterk groeiende nieuwsbehoefte als gevolg van de internationale crises van de late jaren dertig en de daaropvolgende wereldoorlog.³ Volgens sommige auteurs was het zelfs bij uitstek de radio die massabelangstelling voor buitenlandse politiek creëerde en daardoor het voornaamste medium werd in de succesvolle strijd tegen het isolationisme.⁴

Groeiende band

In Nederland speelde de berichtgeving over de internationale ontwikkelingen in de late jaren dertig eveneens een belangrijke rol in de opkomst van de radio. Dat valt voor een deel af te leiden uit het belang dat de overheid in de late, crisisvolle jaren dertig aan het radionieuws hechtte. Dit leidde ertoe dat het ANP zich een praktisch monopolie verwierf. Los van dat afgeleide bewijs zijn er ook directere aanwijzingen voor de snelle emancipatie van radionieuws ten gevolge van de internationale spanningen. Voor veel vooral internationaal opererende bedrijven vormde de onzekere politieke situatie aanleiding om in de kantoorgebouwen radio-ontvangstinstallaties te plaatsen 'met de uitsluitende bedoeling tijdens de kantooruren ook de nieuwsberichten te kunnen opvangen'.⁵ De gretigheid naar actueel nieuws bij het grote publiek bleek uit het verzoek van de gezamenlijke bioscoop- en schouwburgdirecties om de nieuwsberichten van acht uur 's avonds op een ander tijdstip uit te zenden. Zij waren ervan overtuigd dat het tijdstip van uitzending van invloed was op de hoeveelheid bezoek aan hun etablissementen.⁶

De groeiende band tussen ANP en luisteraars vertaalde zich in aandacht van andere media voor de radionieuwsdienst – een ontwikkeling die ook in het buitenland zichtbaar was. De mens achter de stem was lange tijd vrijwel anoniem gebleven, maar vanaf het najaar van 1938 kwamen er journalisten, persfotografen 'en zelfs cameramensen van het filmjournaal' bij de radionieuwsdienst langs om de plotseling opgekomen nieuwsgierigheid bij het publiek te bevredigen. De bulletins die werden voorgelezen door de fors bebaarde nieuwslezer James Yoland werden op die manier zelfs bekend als 'het nieuws van de man met de baard'. De toegenomen aandacht

ANP-nieuwslezer Jan
Bakker Niemeyer
(James Yoland), 'de
man met de baard',
1939

Bron: Spaarnestad
Fotoarchief

voor het radionieuws in een tijd van grote politieke spanningen bleek ook uit de kritiek op de uitzendingen. Van NSB-zijde klonk het verwijt dat het ANP meer Engelse en Franse berichten van Reuter en Havas gaf dan van het Deutsches Nachrichten Büro (DNB), terwijl communisten klaagden over het vrijwel negeren van Tass bij een gelijktijdige overaandacht voor het DNB. Het verwijt vormde voor de Radioraad aanleiding om de uitzendingen regelmatig te controleren op mogelijke partijdigheid. Radioraad-voorzitter P.S. Gerbrandy kwam daartoe zelfs verscheidene malen naar Hilversum om zich er persoonlijk van te overtuigen dat de afgesproken gedragslijnen werden gevolgd. Die behelsden dat de redacteurs 'voor ieder land het eigen persbureau als toonaangevend aannamen voor gebeurtenissen binnenslands'. Berichten van propagandistische aard, dus zonder feitelijk nieuws, werden niet opgenomen en bovendien werd altijd de bron van een bericht vermeld.⁷

Zelfs die oplossing leidde naar de mening van kritische luisteraars soms tot kwalijke gevolgen. De aandacht waarmee het radionieuws werd ge-

volgd bleek uit de klacht dat 'veel letterlijk vertaalde schijn-nieuwsberichten van het DNB, die van te voren zorgvuldig zijn opgemaakt en meer met iets anders als met nieuws te maken hebben', door het ANP werden uitgezonden.⁸ Sommige autoriteiten deelden deze opvatting. Het resulteerde niet alleen in een bekorting van de betreffende berichten (vaak ging het om redevoeringen). Het probleem ging bij de betrokken instanties deel uitmaken 'van de gedachtenwisseling, welke wekelijks, de laatste tijd bijna dagelijks, aan deze aangelegenheid wordt gewijd'.⁹ Het onderstreept de grote betekenis die het radionieuws zich in de jaren dertig verwierf.

Geloof in de grote macht

De overheid was ervan overtuigd dat radio de publieke opinie beïnvloedde. Dat mag althans worden geconcludeerd uit de overheidsbemoeienis met het radionieuws. Die overtuiging nam gedurende de Tweede Wereldoorlog toe. De oorlog introduceerde radio als een geheel nieuwe propagandavorm en veel mensen meenden een systematisch verband te kunnen leggen tussen het succes van het nationaal-socialisme, de nazi-propaganda en de media.¹⁰ De beroemde mediadeskundige Marshall McLuhan concludeerde zelfs 'that Hitler came into political existence at all is directly owing to radio and public-address systems.'¹¹

Alle partijen in de oorlog maakten gebruik van radio, variërend van 'normale' voorlichting – uiteraard altijd onder censuur – tot vormen van grijze en zelfs zwarte propaganda door middel van clandestiene radiozenders. Het geloof in de mogelijkheden van radio werd gevoed door de massaal toegenomen belangstelling voor radio als informatiemedium. De populariteit van Radio Oranje bijvoorbeeld heeft, ondanks de kritiek die de illegale pers ook regelmatig uitoefende op de kwaliteit van de berichtgeving, de positie van radio als nieuwsmedium bevorderd.

Het geloof in de grote macht van het nieuwe medium leefde begin jaren vijftig ook binnen de radionieuwsdienst sterk. Het vormde zelfs aanleiding tot de gedachte een onderzoek te laten instellen naar het mogelijke ontstaan van 'psychosen' ten gevolge van tekortkomingen van de dienst. Aanleiding vormden onder andere eerdere ervaringen met telefoontjes van angstige verwanten na nieuwsberichten over gesneuvelden tijdens de politionele acties. Ook werd er verwezen naar het fakebericht dat op een zondagmiddag in november 1952 direct na de nieuwsuitzending was uitgezonden. Een blijkbaar op Orson Welles' *WAR OF THE WORLDS* geïnspireerd hoorspel opende met het bericht dat een vloot van honderd vliegende schotels op weg was naar de aarde. Dat had tot veel verontruste reacties en kritiek geleid.¹²

Behalve het geloof in de grote macht van het medium speelden ook objectieve factoren een rol bij de ontwikkeling van radio als informatiemedium. De geweldige naoorlogse groei van het nieuwsaanbod – een gevolg van de ingrijpende politieke en sociale veranderingen – leidde tot een expansie van alle bestaande kanalen voor nieuwsvoorziening. Radio maakte daarvan een belangrijk onderdeel uit. Wereldwijd nam het aantal radiostations toe dat prestige en invloed genoot dankzij de nieuwsdiensten.¹³ Tegen die achtergrond wordt ook duidelijk waarom de felheid waarmee het ANP in de tweede helft van de jaren veertig streed om het beheer over de radionieuwsdienst terug te krijgen, slechts gedeeltelijk verklaarbaar is als een voortzetting van de vooroorlogse discussies tussen radio en pers. De naoorlogse strijd over de radionieuwsdienst stond vooral in het teken van het besef bij alle betrokkenen van de 'kolossale ontwikkeling van de radio', zoals ANP-directeur Van de Pol in 1947, tegenover dagbladgegenaren, waarschuwde:

'Het is een ernstige fout, welke zich verschrikkelijk kan wreken wanneer men niet in de verte wil zien en geen rekening wil houden met de fantastische mogelijkheden van de technische ontwikkelingen op dit gebied.'¹⁴

J.J.F. Stokvis, de latere hoofdredacteur van *De Telegraaf*, die kort na de oorlog fungeerde als chef nieuwsdienst van Radio-Nederland, had een jaar eerder, in 1946, al geschreven:

'Het onomstotelijke feit doet zich voor dat radio-nieuws (...) een integrerend onderdeel is geworden van het programma. Er zal op de wereld wel geen zichzelf respecterende omroep worden gevonden, die niet de grootste aandacht besteedt aan de nieuwsvoorziening.'¹⁵

Ook andere deskundigen wezen op de bredere betekenis van de nieuwsfunctie van radio. 'Het nieuws symboliseert als het ware de informatieve functie van de radio-omroep', schreef NCRV-bestuurder K. van Dijk in 1953 in zijn studie over radio en volksontwikkeling. Als een der eersten besteedde hij aandacht aan luistergewoonten, waarbij hij zich onder meer baseerde op een onderzoek dat in 1949 in een Groninger stadswijk was gehouden. Daaruit bleek onder andere dat nieuws 'alle gemaakte onderscheidingen [in sociale klasse, leeftijd en sekse, PK] betreffende luistergewoonten in sterke mate doorbreekt'. Topbeluisteringen vonden plaats bij het nieuws – en bij de bonte avonden, die eveneens veel luisteraars 'van andere lijnen' (lees: omroepen) betrokken. Bij de hoge score van het radionieuws speelde de grote betrouwbaarheid mee die deze vorm van nieuwsvoorziening – in relatie tot de gewone pers – in de ogen van luisteraars had. Van Dijk kwam op basis daarvan dan ook tot de 'niet overdreven' conclusie 'dat de radio-omroep als geheel zal meeprofiteren van het gezag van nieuwsbulletins'.¹⁶

De observaties van Stokvis en Van Dijk worden ondersteund door bevindingen in buitenlandse studies. 'Feit is wel dat [de Belgen] die op de nationale radio afstemden dat in de eerste plaats deden voor het nieuws', schrijft bijvoorbeeld communicatiewetenschapper Jean-Claude Burgelman. Hij wijst daarbij, naast veel andere verklarende elementen, op het 'aureool van authenticiteit en waarachtigheid' en van 'ongenaakbaarheid', waarmee radio leek te zijn omgeven; in de ogen van een publiek bovendien dat niet zo kritisch luisterde als vandaag de dag.¹⁷ Duitse onderzoekers concludeerden aan het begin van de jaren vijftig dat de nieuwsuitzendingen voor luisteraars het belangrijkste onderdeel van het programma vormden en tegelijkertijd ook de hoogste luisterdichtheidscijfers te zien gaven.¹⁸

Massamedium

Radio groeide in de jaren vijftig overal uit tot een massamedium van nationale betekenis. In Nederland bleek dat onder meer uit de spectaculaire toename van het aantal radiotoestellen. In 1959 bezat 99 procent van de Nederlandse huishoudens een radiotoestel. Voor de oorlog was dat percentage maximaal 65 geweest. Het bezorgde de jaren vijftig de kwalificatie 'gouden jaren van de radio'.¹⁹ In zekere zin waren het tevens de gouden jaren van het radionieuws. Volgens cijfers uit 1957 bereikte de inhoud van de zeven dagelijkse nieuwsbulletins gemiddeld 1,33 miljoen luisteraars, 'wier aantal op de zondagen [wanneer de kranten niet verschenen, PK] gemakkelijk het dubbele kan bereiken en zich in dagen van bijzondere spanning zelfs kan uitstrekken tot het gehele Nederlandse volk'.²⁰ Dat laatste verwees naar de cruciale functie van radio als het beste medium – in ieder geval tot de komst van CNN – om in tijden van crisis aan de informatiebehoefte van de bevolking te voldoen. In de ogen van het publiek was radio het snelste nieuwsmedium. In combinatie met de hoge geloofwaardigheid van het radionieuws, was vooral in crisistijden de radio bovendien het belangrijkste massamedium. De hiervoor aangehaalde opmerking uit 1957 verwees dan ook ongetwijfeld naar de Hongaarse Opstand van november 1956, waarbij 'de RND [radionieuwsdienst] veel lof oogstte voor de weloverwogen wijze, waarop in die spannende dagen (...) de radio-berichtgeving werd verzorgd'.²¹

Los van de specifieke crisisfunctie stelde het ANP in 1960 trots: 'De Radionieuwsdienst is het best en meest beluisterde programma-onderdeel van de Radio'.²² De betekenis van het radionieuws in die jaren valt ook uit andere gegevens af te leiden. De programmering van radio in de jaren vijftig sloot nauw aan bij de sociale omstandigheden waaronder er geluisterd

werd. Het luisteren naar de radio was bij uitstek een gezinsaan gelegenheid, waarbij iedereen zich op vaste tijden rond de radio schaarde, het imposante apparaat dat letterlijk een centrale plaats in huis innam. Vrouwen- en kinderprogramma's hadden, evenals familieprogramma's, hun eigen dagdeel waarop ze werden uitgezonden. De voornaamste nieuwsbulletins waren geprogrammeerd op de tijdstippen dat de echtgenoot thuis was uit zijn werk: acht, een en zes uur.²³ Dit laatste uitgangspunt was ook nog herkenbaar in 1971, toen de uitzendtijden van de nieuwsbulletins werden aangepast met het oog op behoeften die ontstonden door de voortgaande ver-
vroeging van de werkbeëindiging.²⁴

Het gezinskarakter van de radiobeluistering veranderde pas tegen het midden van de jaren zestig door de introductie van de transistorradio. In 1967 had ruim 35 procent van de Nederlandse gezinnen inmiddels meer dan één radiotoestel in huis. Dat werkte 'een individualisering van het radio-luisteren' in de hand. Hoewel dat waarschijnlijk aanleiding gaf de programma-opbouw te wijzigen, 'waarbij een "elk-wat-wils"-programmering functioneel was', had dat voor de nieuwsuitzendingen vooralsnog weinig gevolgen.²⁵

De snelle inburgering van het radionieuws bleek ook uit de reacties wanneer er geschoven werd met de uitzendtijden. Vooral in de begintijd wilden de omroepen (de NRU) het ANP nogal eens voor voldongen feiten stellen door uitzendtijden te wijzigen. Zo werd er in het najaar van 1951 op verzoek van de omroepen druk geschoven met de uitzendtijden van de vroege avonduitzendingen, zowel wat betreft de tijdstippen als wat betreft de lengte van de bulletins. Ook de populaire wekelijkse samenvatting van het nieuws, op zondagmiddag, sneuvelde bij die gelegenheid. Het gevolg was dat hoofdredacteur Sal Witteboon tal van kritische journalisten moest afpoeieren die door hun hoofdredacties waren gestuurd voor een antwoord op de vraag 'wie nu eigenlijk het beslissingsrecht heeft over de tijd en het aantal van de nieuwsuitzendingen'. In aparte commentaren, maar soms ook als onderdeel van berichten werd het besluit bekritiseerd. Zo schreef *de Volkskrant* van 4 oktober 1951 in een verhaal over een treinontsporing bij Sloterdijk: 'Juist deze avond bleek, hoezeer de nieuwsuitzending van 19 uur wordt gemist.'²⁶

De vraag wie er nu eigenlijk verantwoordelijk was voor het 'onbenullig gegoochel'²⁷ werd in de loop der jaren regelmatig gesteld en illustreert hoe de beluistering van radionieuws onderdeel was gaan uitmaken van een dagelijks leven waarin orde en zekerheid de bakens vormden. Daarnaast wijst de vraag ook op de perceptie van het radionieuws als een zaak van nationaal en algemeen belang, die niet afhankelijk gesteld mocht worden van de luimen en voorkeuren van de verzuilde omroepen.

ANP Nieuwsdienst, de redactieruimte op het Melkpad, 1962.

Vlnr Piet Lijbaart, Bob Schrauwen, Willem Hoogendoorn, Dick Mallon, Jan de Kreek en Pim Gras.

Bron: Foto-archief Nederlands Audiovisueel Archief

Het nationale ingebed in het zuilensysteem

Vanaf het moment dat het ANP in de jaren dertig met de verzorging van radionieuws begon, waren alle betrokkenen zich bewust van de bijzondere status van de uitzendingen. In hun ogen onderscheidde het radionieuws zich op een aantal belangrijke punten van het nieuws in de geschreven pers. Zeker naarmate het aantal dagelijkse uitzendingen toenam, werd de snelheid waarmee het laatste nieuws ter beschikking kwam een belangrijk voordeel ten opzichte van de kranten. Tegelijkertijd betekende dat ook een groter accent op de betrouwbaarheid van het geboden nieuws: 'Het devies van de radio-nieuwsdienst is: "Onze berichten zijn juist."' Ook was er sprake van scherpere selectie van het nieuws: 'Alleen het belangrijkste nieuws wordt per radio omgeroepen.'²⁸ Tenslotte was iedereen er zich van bewust dat het radionieuws in principe voor iedereen in Nederland bestemd was, ongeacht leeftijd, sekse of levensbeschouwing.

Al die uitgangspunten leidden ertoe dat het radionieuws zowel institutioneel als inhoudelijk in een aparte positie verkeerde die gekenmerkt werd door voordelen én beperkingen, waardoor het zich sterk onderscheidde van de geschreven pers. Voor een deel kwam die positie al tot uiting in de algemene visie van het ANP op zijn eigen taak: 'Het ANP wordt bestuurd overeenkomstig de richtlijnen, die door het algemeen belang van ons vaderland en ons volk worden aangegeven.' Tegelijkertijd gold echter nog een ander

adagium: 'Geen terrein van menselijke werkzaamheid blijve onbetreden als er "nieuws" is.'²⁹ In de praktijk bleken deze twee uitgangspunten niet zo vanzelfsprekend te combineren als het ANP graag deed voorkomen.

Het karakter van zelfgeproclameerde onafhankelijkheid van het ANP-nieuws werd, zeker de eerste decennia, ingeperkt door een nauwe verwevenheid met het establishment. Zoals reeds beschreven ontstond al in de jaren dertig een innige band met de overheid, waarbij het ANP zich niet alleen aan censuur onderwierp, maar ook van harte als doorgeefluik fungeerde van informatie die de overheid kwijt wilde. Van die extreme situatie was na de oorlog geen sprake meer, maar de nadruk op een 'dienende rol' bleef ongewijzigd. Van Looi schreef al in 1946 (over Radio Nederland in overgangstijd):

'De hele werkwijze van de redactie van de Nieuwsdienst is (...) gericht op het belangrijkste nieuws van de dag, en vanzelfsprekend op het officiële nieuws, dat niet altijd het meest interessante is, maar dat nu eenmaal zoveel mogelijk tot iedereengebracht moet worden.'³⁰

Ook na die tijd bleef in het informatiebeleid dit uitgangspunt ongewijzigd. In alle jaarverslagen van het ANP uit de eerste naoorlogse decennia beriep het persbureau zich stevast op de 'voortreffelijke' relaties met 'het Hof, de Departementen van algemeen bestuur en andere overheidsinstanties, die met de grote organisaties op velerlei gebied, zowel als met de diplomatieke wereld'. Voor het ANP was het daarbij van betekenis, zoals nadrukkelijk werd onderstreept, 'dat er geen tegenstellingen rijzen met krachten, die eenzelfde doel nastreven, het algemeen welzijn, maar dat er vertrouwen, begrip en goede verstandhouding wederzijds is, onder inachtneming van ieders plichten'.³¹

Hieruit volgde dat ook de relatie tot de Nederlandse zuilen werd gekenmerkt door een omzichtige omgang. Het 'nationale', boven de zuilen verheven karakter van de radionieuwsdienst werd nauwkeurig bewaakt, maar in de praktijk werd de nieuwsdienst ingebed in het zuilensysteem. Berichtgeving over de omroepen mocht alleen plaatsvinden na voorafgaand overleg met de betrokken omroep. Ook in het personeelsbeleid werden de gepolitiseerde verhoudingen gerespecteerd. Het aantal redacteurs werd zo gelijkmatig mogelijk over de diverse partijen en richtingen verdeeld, niet uit vrees 'dat een redacteur van een bepaalde politieke of godsdienstige richting niet in staat zou zijn om de berichten objectief te bekorten en weer te geven, maar (...) eenvoudig uit een oogpunt van billijkheid'.³²

Door dit 'homogeniserend effect op de publieke opinie'³³ werkte ook in Nederland radionieuws als 'integrator for democracy',³⁴ vanwege de neutraliserende werking op de tegenstelling tussen volk en staat, en bevoor-

derde het daarmee de 'pacificerende overlegdemocratie'.³⁵ Daartoe moest het precaire evenwicht bewaard worden. En daarom werd er scherp op toegezien dat de 'objectiviteit' en 'neutraliteit' van het nieuws werden gewaarborgd. In de beginjaren leidde dat nogal eens tot de kritiek dat niet de nieuwswaarde de doorslag gaf of een bericht werd geplaatst, maar de noodzaak om de aandacht gelijkelijk te verdelen over alle politieke stromingen. Volgens sommige critici bleek dat bijvoorbeeld in de berichtgeving over Kamerberaadslagingen.³⁶ Oud-redacteur Toon Kramer herinnerde zich dat er, bijvoorbeeld in het kader van nieuws over de Algemene Beschouwingen, precies bepaald was hoeveel regels aan iedere partij gewijd moesten worden.

Hoewel opeenvolgende redacties zich steeds meer op de nieuwswaarde gingen oriënteren, bleef het thema jarenlang een gevoelig onderwerp. Nog in 1960 voelde het ANP de behoefte om nadrukkelijk stelling te nemen tegen de regelmatig gehoorde klacht van onevenwichtigheid en zelfs partijdigheid. Het persbureau onderstreepte dat uitsluitend 'nieuwswaarde' als selectie criterium gold, al plaatste het de kanttekening dat sommige politieke partijen ('richtinggroepen') nu eenmaal vaker in het openbaar politieke uitspraken deden dan andere. Ook liet het ANP weten dat er zelfs eens een redacteur op staande voet was ontslagen omdat hij duidelijk een bepaalde partij bevooroordeelde. Een ander, 'die ook neigingen vertoonde in de verkeerde richting', werd op dat voorbeeld gewezen 'om hem spoedig van zijn dwaling af te helpen'.³⁷

Extreme voorzichtigheid

Rond dezelfde tijd bleek echter uit opmerkingen van hoofdredacteur S. Witteboon dat de Nederlandse verzuiling wel degelijk nadelige effecten had op het nagestreefde nationale karakter van de nieuwsdienst. In een vergelijkende studie van het ANP-radionieuws en het BBC-nieuws concludeerde hij dat de 'diepte en breedte van onze binnenlandse berichtgeving (...) per bericht [wordt] geschaad door de veelheid van organisaties op hetzelfde terrein.' De representatieve waarde van dergelijke berichten was daarmee beperkt, meende hij. Het was echter de onvermijdelijke consequentie van het streven om 'luisteraars in alle kringen, in alle stromingen en in alle delen des lands' te bedienen, 'in overeenstemming met de eigen aard van ons land en ons volk, – ons hele land en ons hele volk'.³⁸

Het hele systeem waarbij geleund werd op geautoriseerde bronnen van een aantal im- of expliciet toelaatbare geachte 'actoren', stond of viel bij een nauwgezette controle. Daarom kregen jarenlang directie en hoofdredactie op het hoofdkantoor van het ANP iedere dag 'ter repressieve controle

ANP Nieuwsdienst, de
omroepcel in het
Melkpad, 1962.
Willem Hoogendoorn
(links) en Rien Huizing.

Bron: Foto-archief
Nederlands
Audiovisueel Archief

voor ogen wat het vorig etmaal door de radionieuwsdienst is geredigeerd en uitgesproken, zodat als een twistpunt over een gebezigde tekst, een woord, of over de indeling van het nieuws, zich in een briefwisseling openbaart, op het hoofdkantoor in Den Haag alles met de teksten in de hand kan worden beoordeeld'.³⁹

Die gevoeligheid voor externe kritiek was een andere belangrijke trek van het radionieuws, die bijdroeg aan het algemene beeld van een conservatieve, depolitiserende nieuwsvoorziening die vooral was georiënteerd op officiële en 'para-officiële' nieuwsbronnen. De presentatie van politieke problemen lijkt te zijn gekenmerkt door extreme voorzichtigheid en het vermijden van conflicten, een opstelling die er vooral de eerste jaren door Witteboon bij zijn redacteurs werd ingehamerd. In een van zijn talloze aanwijzingen, die hem onder medewerkers de bijnaam 'kapitein Memo' opleverde, hekelde hij de wijze waarop in oktober 1953 een bericht over een Israëliische aanval op een Arabisch dorp was weergegeven, waarbij niet was vermeld dat het om een vergelding ging. De beschikbare gegevens over de Israëliische lezing van de gebeurtenissen waren daarbij niet door de verantwoordelijke redacteur gebruikt. 'Hoed u voor geestelijke traagheid', was dan ook Witteboons moraal.⁴⁰

Ondanks die voorzichtigheid werd de radionieuwsdienst regelmatig partijdigheid verweten. Vooral *De Telegraaf* volgde het radionieuws al die jaren kritisch op de voet en wees in haar kolommen regelmatig op – vermeende – partijdigheid. In de roerige jaren zeventig werd die kritiek nog

scherper, zoals bleek uit de commentaren van Leo Derksen op de aanstelling tot redacteur bij de radionieuwsdienst van Gerard van den Boomen, ex-hoofdredacteur en medewerker van het progressieve weekblad *De Nieuwe Linie*. 'U bent (...) gewaarschuwd. 't ANP is dan ook niet meer wat 't was.'⁴¹

Niet alleen in politiek opzicht werd het radionieuws, en het zogenaamde 'agenda-setting' karakter ervan, bepaald door de belangen van de dominante politieke partijen. Ook in moreel opzicht golden er parameters, die mede werden bepaald door het specifieke karakter van radio in vergelijking tot de geschreven pers. In april 1953 deed Witteboon een circulaire uitgaan naar aanleiding van een bericht over een internationaal congres in Rotterdam over de bestrijding van geslachtsziekten. Hij zag daarin niets dat voor behandeling in aanmerking kwam: 'Onderwerpen, die niet door alle leden van het gezin gemeenschappelijk kunnen worden aangehoord, zonder verlegenheid te veroorzaken, moeten buiten de nieuwsuitzendingen blijven'.⁴² Radio kon eenvoudigweg niet zo ver gaan met het brengen van nieuws als de kranten, want, aldus Witteboon: 'De krant kan gemakkelijk uit handen van kinderen worden gehouden.'⁴³

Naast de belangen van politieke en maatschappelijke instellingen vormde de huiskamer, bij 'luisteraars wier levens- en maatschappijopvattingen sterk uiteenlopen', een criterium voor zowel de selectie van het nieuws als 'het bezigen van bepaalde uitdrukkingen'.⁴⁴ Zo werd ook taalgebruik bepaald door de aard van het medium. Vermeende neutraliteit en objectiviteit werd extra benadrukt door de wijze waarop de nieuwslezers hun bulletins voorlezen. 'Het onderdrukken van persoonlijke emotie door de nieuwslezers leidt tot een demonstratie van ongeïnteresseerdheid', formuleerde NCRV-bestuurder G. Hoek zijn kritiek daarop.⁴⁵

Meest betrouwbaar

Het ligt voor de hand dat de ingrijpende maatschappelijke veranderingen van de jaren zestig en zeventig ook gevolgen hebben gehad voor het radionieuws. Huub Wijffjes signaleerde de groei van een 'meer onafhankelijke journalistieke cultuur' in de omroep. In België werden de nieuwsbulletins als gevolg van het democratiseringsproces 'spontaner' en bleek een toenemende 'informalisering', niet alleen uit de evolutie van schrijf- naar spreektaal in de bulletins, maar ook uit de afnemende bedeesdheid tegenover politici en grote bedrijven. In Groot-Brittannië was sprake van een verschuiving van 'an authoritarian mode to a more populist and democratic manner and style'.⁴⁶

Niet alleen sociale en politieke invloeden hebben een rol gespeeld. De opkomst van televisie als nieuwsmedium was minstens zo belangrijk. Net

als bij de komst van radio leidde de verschijning van een nieuw medium tot een drastische verandering van de 'informatie-ecologie', die niet alleen zijn weerslag had op het publiek, maar ook op de 'oude' media, pers en radio. Die veranderingen werden geleidelijk aan zichtbaar na 1957, het moment waarop televisie in Nederland als volwaardig medium begon te functioneren en dus ook nieuws ging verstrekken. Dat dit tot een functieverandering van de radio zou gaan leiden werd reeds begin jaren zestig als onvermijdelijk beschouwd, al waren de implicaties nog bij lange na niet duidelijk. Wel werd vastgesteld dat, waar aanvankelijk de krant haar functie als 'dé nieuwsbron' had verloren aan de radio, diezelfde radio zich zou moeten gaan instellen op de 'emotionele mogelijkheden' die televisie leek te bieden.⁴⁷

Het duurde evenwel nog een paar jaar voordat daarvan iets zichtbaar werd. In de Verenigde Staten brak televisie als nieuwsmedium door bij de moord en daaropvolgende begrafenis van president Kennedy, maar juist bij deze gebeurtenis faalde de jonge Nederlandse televisie opzichtig ten voordele van de radio. Drie minuten na binnenkomst van het bericht van de moordaanslag ging de radionieuwsdienst ermee de ether in. Ook het daaropvolgende verslag van de gebeurtenissen ontving in de geschreven media alom lof, terwijl tegelijkertijd werd gesproken over 'het falen van de TV-nieuwsvoorziening'.⁴⁸ In 1966 bewees televisie zich wel als nieuwsmedium. De relletjes bij het huwelijk van Beatrix en Claus op 10 maart 1966 werd door negentig procent van de daarover door het Nipo geënquêteerden via de televisie gevolgd.⁴⁹ Daarna volgde in de nacht van 13 op 14

ANP Nieuwsdienst, de
telex-kamer in het
Melkpad, 1962.
Telexbediende Henk
Bottema.
Bron: Foto-archief
Nederlands
Audiovisueel Archief

oktober 'de nacht van Schmelzer'. Voor het eerst was een kabinetscrisis live via televisie, tot twintig voor vijf in de morgen, voor het grote publiek te volgen. Het was eveneens voor het eerst dat nieuwe professionele normen zichtbaar werden in de televisiejournalistiek, waarbij niet langer loyaliteit jegens de eigen 'zuil' voorop stond.⁵⁰

De ontwikkelingen die de radio in de jaren zestig en daarna doormaakte, waren gedeeltelijk een antwoord op de troonsbestijging van de televisie en voor een ander deel autonoom. Zo speelde het gestaag toenemende en versnellende nieuwsaanbod een rol in de grote uitbreiding van het radionieuws. Terwijl tot 1959 werd volstaan met zeven nieuwsbulletins per dag, ontwikkelde de radionieuwsdienst zich tegen het jaar 1965 'tot een dienst, die vrijwel de gehele dag vrijwel van uur tot uur uitzendingen geeft'.⁵¹ Bovendien betekende de komst van Hilversum 3 in datzelfde jaar een verdere uitbreiding van de taken van de radionieuwsdienst. In 1967 werden wederom uitzendingen toegevoegd, waardoor op bepaalde tijdstippen het nieuws gelijktijdig via alle drie zenders te horen was.

Ook inhoudelijk werden er veranderingen zichtbaar. In 1960 werd voor het eerst een duidelijke verschuiving geconstateerd in de richting van buitenlands nieuws en sport, al bleef binnenlands nieuws nog altijd het grootste aandeel houden. Het toenemende belang van buitenlands nieuws kwam ook naar voren in het grote aandeel ervan in de tientallen extra uitzendingen die jaarlijks door de nieuwsdienst werden verzorgd.⁵² De radionieuwsdienst probeerde daarnaast op andere manieren aan de behoeften van het publiek tegemoet te komen. In 1969 begon de dienst met de verzorging van drie mededelingenrubrieken, buiten de verantwoordelijkheid van het ANP om, met daarin onder andere politieberichten, oproepberichten van de ANWB en afgelastingen. Ook werden mededelingen opgenomen 'die vroeger ten onrechte in de nieuwsbulletins werden uitgezonden, zoals berichten van de Rijkswaterstaat, mededelingen van de Stichting Verletbestrijding Bouwnijverheid, mededelingen over ijs in de vaarwegen e.d.' Daarnaast nam de dienst de wegen- en verkeersinformatie voor zijn rekening. De luisterdichtheid bleef hierdoor met dertien procent hoog, al werd bij sommige bulletins de concurrentie van de televisie al voelbaar.

Die concurrentie leidde er in 1970 toe dat radio zich steeds meer op haar 'sterkste kant' ging richten, de actuele informatie: 'De Radionieuwsdienst moet in deze ontwikkeling blijven en streeft ernaar door opvoering van het tempo van de berichtgeving zijn positie te handhaven en zo mogelijk te versterken.' Het daaropvolgende jaar maakte de herverkaveling van de zendtijd het mogelijk een oud denkbeeld uit te voeren, waarbij de uitzendingen op Hilversum 1 op de halve uren en op Hilversum 2 op de hele uren werden uitgevoerd. Het aantal uitzendingen nam toe doordat de hoeveelheid gelijktijdige uitzendingen over twee zenders verminderde. Zo

hoopte men het zendschema 'voor de luisteraars toegankelijker te maken'. Om diezelfde reden werd op Koninginnedag 1971 een proef genomen met 'nieuwe vormen van presentatie', waarvan de magere conclusie was 'dat indien veranderingen noodzakelijk zijn, zij selectief en geleidelijk moeten worden aangebracht'. In 1973 begon de radionieuwsdienst ook uitzendingen te verzorgen in het nieuwe nachtprogramma van Hilversum 3. Daarmee was het aantal uitzendingen ten opzichte van 1968 verdubbeld. De invoering van zenderkleuring in 1979 deed dat aantal uitzendingen verder toenemen en leidde tot een toename van de totale nieuwsbeluistering met 28 procent. De winst bleek van korte duur want al in 1981 werd een daling van de nieuwsbeluistering geconstateerd, die zich, met fluctuaties per zender, in de daaropvolgende jaren zou voortzetten.

Begin jaren tachtig werd de radionieuwsdienst bedreigd door de verdere opmars van televisie. Daarnaast kwam de positie binnen het radiobestel als zodanig steeds meer onder druk te staan. Zendtijdvermindering en concurrentie van de actualiteitenrubrieken van de omroepen dreigden afbreuk te doen aan de vertrouwde positie en status van de radionieuwsdienst. Desondanks bleef de luisterdichtheid van de nieuwsbulletins doorgaans iets, en soms zelfs aanmerkelijk, hoger dan die van de overige programma's. Midden jaren tachtig luisterden nog altijd zeven op de tien Nederlanders (71 procent) minstens eenmaal per dag naar de radionieuwsdienst ANP en zeventien procent minstens een paar maal per week. In dezelfde periode leidden protesten van luisteraars en van de Tweede Kamer tegen een opgelegde zendtijdvermindering tot een extra bulletin om half acht 's ochtends. Voor veel van die luisteraars was het ANP-radionieuws nog altijd het meest onafhankelijk en onpartijdig van alle media. Hoe hoger men was opgeleid, hoe sterker men daarvan overtuigd was. Lager opgeleiden vonden grofweg het televisiejournaal het meest onafhankelijk en onpartijdig was.⁵³

Waarschijnlijk was het niet toevallig een rechtbankpresident die in 1988 formuleerde wat de radionieuwsdienst in de ogen van velen nog altijd bijzonder maakte:

'De algemeen bekende wijze waarop het ANP zijn berichten opbouwt, de zorgvuldig gekozen bewoordingen waarin deze berichten worden geformuleerd alsmede ook de kennelijk weloverwogen wijze waarop het zijn berichten samenstelt en groepeert tot een geheel bulletin of nieuwsprogramma zijn onmiskenbaar oorspronkelijk te noemen en geven zowel aan die nieuwsberichten afzonderlijk als aan het gehele programma een eigen karakter. Het is niet goed denkbaar dat een ander dan het ANP zelfstandig tot gelijke of nagenoeg gelijke berichten of programma's zou kunnen komen.'⁵⁴

Noten

- 1 Zie bijvoorbeeld het recente overzicht in: A. Maatjens, 'De verhouding tussen omroeporganisaties en publiek vóór 1940', in: *GBG Nieuws*, 37, zomer 1996, p. 11-18.
- 2 Getuige bijvoorbeeld een anekdote uit 1947. De chauffeur van een auto met ANP-logo stond een glazenwasser in de weg en kreeg van deze te horen: 'Sèger-is, fas dias, sou je niet-es 'n endje op sij kenne gaon? Ik mot hier de ruiiuite wasse!' Aangehaald in: H.H.J. van de Pol, *Wat is ... Van wie is ... Wat doet het Algemeen Nederlandsch Persbureau ANP?*, z.p. 1960, p. 5.
- 3 P. Lazarsfeld, *The people look at radio. Report on a survey conducted by the National Opinion Research Center, analyzed and interpreted by the Bureau of applied social research*, Chapel Hill 1946, p. 41-45.
- 4 P. Scannell en D. Cardiff, *A social history of British broadcasting. Volume one: 1922-1939. Serving the nation*, Oxford, 1991, p. 127, waar David Culbert wordt aangehaald. Over de ontwikkeling en betekenis van de Britse nieuwsvoorziening in deze periode, zie hoofdstuk 6 van dit boek: 'News values and practices', p. 105-133.
- 5 Directie nv Hollandsche Stoomboot Maatschappij aan directie ANP, 4 maart 1940, ANP-Den Haag, directiecorrespondentie, doos 9 (in het vervolg: ANP DC 9).
- 6 J. de Boer, *De plaats van de omroep in het openbare leven in Nederland tot 1940*, Leiden 1946, p. 171.
- 7 J. Yoland, 'De microfoon-ervaringen van James Yoland', in: J.J.F. Stokvis en L.J. van Looi (red.), *Radio Nederland. Een band tussen den luisteraar en zijn Nederlandschen omroep*, Amsterdam enz. 1946, p. 143-153. Yoland heette in werkelijkheid D.H.B. Bakker Niemeyer; hij was een van de twee nieuwslezers die voor de oorlog bij het ANP kwamen te werken. De ander was J. de Vletter.
- 8 Mr. L. Vliegthart aan directie ANP, 1 september 1939, ANP DC 9.
- 9 H.H.J. van de Pol aan L. Vliegthart, 11 september 1939, ANP DC 9.
- 10 J.C. Burgelman, *Omroep en politiek in België. Het Belgisch audio-visuele bestel als inzet en resultante van de naoorlogse partijpolitieke machtsstrategieën (1940-1960)*, z.p. (Brussel) 1990, p. 109.
- 11 Aangehaald in: M. Dery, 'Jammers, spookers, and scramblers. The information war in the ether', in: N. Strauss en D. Mandall (red.), *Radiotext(e)*, New York 1993, p. 253-258, citaat op p. 256.
- 12 S. Witteboon aan Bureau Berenschot, 6 juli 1954; 'Berenschot en de "psychose"', in: S. Witteboon, *Ons werk 1. Een verzameling, betrekking hebbende op de Radionieuwsdienst 1950-1963*.
- 13 *News agencies. Their structure and operation*, Unesco, Parijs 1953, p. 178.
- 14 H.H.J. van de Pol, 'De verhouding Omroep-Pers', 21 maart 1947. Nota opgenomen in de 'Agenda voor de gecombineerde vergadering van het bestuur van de NDP 1945 en van den Raad van Beheer van het ANP op dinsdag 1 april 1947'. De kwestie omroep-pers was het enige agendapunt van deze vergadering die werd gehouden in de vergaderzaal van de nv De Arbeiderspers aan het Amsterdamse Hekelveld.

- 15 J.J.F. Stokvis, 'Het moderne nieuwsbulletin', in: J.J.F. Stokvis en L.J. van Looi, *Radio Nederland. Een band tussen luisteraar en zijn Nederlandschen omroep*, Amsterdam enz. 1946, p. 37-40, citaat op p. 38.
- 16 K. van Dijk, *Radio en volksontwikkeling. Sociaal-culturele aspecten van de Radio-Omroep*, Assen 1953. Citaten op respectievelijk p. 83, p. 83, p. 98 en p. 85.
- 17 J.C. Burgelman, *Omroep en politiek in België*, p. 49, 50 en 53.
- 18 *Die Rundfunkhörer. Tageslauf, Hörgewohnheiten, Wirkung von Programm-Umstellungen – beobachtet durch Stichtagbefragungen im Einzugsgebiet des Süd-deutschen Rundfunk 1953-1954*, Institut für Demoskopie – Gesellschaft zur Studium der öffentlichen Meinung, z.p. 1955, p. 71.
- 19 H. Wijfsjes, 'Het radiotijdperk, 1919-1960', in: Idem (red.), *Omroep in Nederland. Vijfenzeventig jaar medium en maatschappij, 1919-1994*, Zwolle 1994, p. 41-74, citaat op p. 59.
- 20 *Tien jaar Nederlandse Radio Unie*, Hilversum 1957, p. 82.
- 21 Jaarverslag ANP 1956, p. 13.
- 22 H.H.J. van de Pol, *Wat is ...*, p. 48. Latere onderzoeken naar het zogenaamde 'switch-gedrag' van luisteraars – het 'inkomen' respectievelijk 'weglopen' bij bepaalde programma-onderdelen – bevestigden dit beeld van een bijzondere belangstelling voor de nieuwsuitzendingen. P.M. Hendriksen (red.), *Programma- en zendercoördinatie in de Nederlandse radio. Deel 1. Evaluatie NRU/NTS, afdeling studie en onderzoek*, Hilversum 1967, p. 15-17.
- 23 H. Wijfsjes, 'Het radiotijdperk, 1919-1960', p. 59.
- 24 Jaarverslag ANP 1971, p. 15.
- 25 P.M. Hendriksen (red.), *Programma- en zendercoördinatie in de Nederlandse radio*, p. 23.
- 26 Gegevens afkomstig uit: S. Witteboon aan H.H.J. van de Pol en D.J. Lambooy, 4 oktober 1951, ANP-Den Haag, ordner briefwisseling ANP-Nieuwsdienst van 1 september 1951. Een van de kranten die de ontwikkelingen van de Radio-nieuwsdienst nauwlettend volgde was *De Telegraaf*. Hoofdredacteur J.J.F. Stokvis was voormalig chef nieuwsdienst van Radio-Nederland.
- 27 Kwalificatie van *Volkskrant*-hoofdredacteur J.M. Lückner. Notulen vergadering Sectie hoofdredacteurs FNJ, 18 oktober 1961, IISG, archief FNJ, inv.nr. 75.
- 28 L.J. van Looi, 'Waar komt het radio-nieuws vandaan?', in: J.J.F. Stokvis en L.J. van Looi, *Radio Nederland*, p. 41-48, citaten op p. 43.
- 29 H.H.J. van de Pol, *Wat is ...*, respectievelijk p. 11 en p. 13.
- 30 Zie noot 28.
- 31 Jaarverslag ANP 1957, p. 12-13.
- 32 H.H.J. van de Pol, *Wat is ...*, p. 50.
- 33 P.M. Taylor, 'Back to the future? Integrating the press and media into the history of international relations', in: *Historical journal of film, radio and television*, vol. 14. nr. 3, 1994, p. 323.
- 34 Een term van de aartsvader van de BBC, John Reith, aangehaald in: P. Scannell en D. Cardiff, *A social history of British broadcasting*, p. 108.
- 35 J.C. Burgelman, *Omroep en politiek in België*, p. 433.
- 36 J. de Ruyter, 'Is hier de Nieuwsdienst?', in: *De Groene Amsterdammer*, 12 januari 1952.
- 37 H.H.J. van de Pol, *Wat is ...*, p. 50 en 51.

- 38 S. Witteboon, 'Londen-Hilversum. Enige vergelijkingen tussen de nieuwsuitzendingen van de BBC Home Service en die van de Radionieuwsdienst ANP gedurende vijf dagen (8-12 oktober 1962)', Hilversum, oktober 1962-mei 1963, p. 7-8.
- 39 H.H.J. van de Pol, *Wat is ...*, p. 51.
- 40 S. Witteboon, 'Ter herinnering, 1951-1955', brieven aan redacteurs en nieuwslezers.
- 41 G. van den Boomen, *Een kat heeft negen levens. Negentien jaren De Nieuwe Linie*, Aalsmeer 1988, p. 210 en p. 212.
- 42 S. Witteboon, *Ter herinnering*, IV, punt 11 uit een circulaire gedateerd 20 april 4 1953. Dit voorbeeld illustreert een structureel kenmerk van radiospraak, als 'public, institutional talk, an object of intense scrutiny that gives rise to political, social, cultural and moral concerns'. Zie: P. Scannell, 'Introduction. The relevance of talk', in: P. Scannell (red.), *Broadcast talk*, Londen enz. 1991, p. 7.
- 43 S. Witteboon, *Ons werk I*, p. 28.
- 44 Tien jaar Nederlandse Radio-Unie, p. 82-83.
- 45 Notulen vergadering Sectie hoofdredacteurs FNJ, 18 oktober 1961, IISG, archief FNJ, inv.nr. 75.
- 46 Zie respectievelijk: H. Wijfsjes, 'Tussen de "avond van Oud" en de "nacht van Schmelzer"', in: *Jaarboek Mediageschiedenis* 3, Amsterdam 1991, p. 243-263, citaat op p. 257; V. De Craene, *40 Jaar BRT-taal. Een kwantitatief stijlonderzoek van radiojournaals (1944-1984)*, licentiaatsverhandeling Universiteit Gent 1994, p. 5, p. 15-16 en p. 22; P. Scannell en D. Cardiff, *A social history of British broadcasting*, p. 10.
- 47 G. Hoek, Notulen vergadering sectie hoofdredacteurs FNJ, 18 oktober 1961.
- 48 S. Witteboon, 'De Radionieuwsdienst en Kennedy's dood', in: *Ons werk I*. Citaat uit *Vrij Nederland*, 30 november 1963.
- 49 *Zo zijn wij. De eerste vijftwintig jaar Nipo-onderzoek*, Amsterdam enz. 1970, p. 156.
- 50 J. Bank, 'De dramatisering van de nacht van Schmelzer. Televisie en politiek rondom 1966', in: *Jaarboek Mediageschiedenis* 3, p. 265-286.
- 51 S. Witteboon, *Bronnen. Gegevens over de toevloed van het buitenlandse nieuws, het aandeel, dat de verschillende persbureaux daarin hadden en de betekenis ervan voor de nieuwsuitzendingen, gedurende tweemaal veertien dagen, 16 t/m 29 november 1964 en 8 t/m 21 februari 1965*, Hilversum, 23 maart 1965, p. 2.
- 52 Jaarverslag ANP 1960, p. 11. Aantallen extra bulletins (aandeel buitenlandse nieuws tussen haakjes) tussen 1962 en 1968: 1962, 75 (-); 1963, 67 (39); 1964, 58 (30); 1965, 55 (-); 1966, 19 (-); 1967, 32 (23); 1968, 77 (70) (cijfers uit Jaarverslagen ANP). Overige informatie komt eveneens uit de verschillende jaarverslagen.
- 53 A.W. Langenberg, *Begrijpelijkheid en waardering van het ANP radionieuws - een verkennend onderzoek*, Hilversum 1986, p. 2, p. 52-53 en p. 60.
- 54 Jaarverslag ANP 1988, p. 24.